

drift for transition

Essay

Gedrag in transities

datum

Juli 2020

auteurs

Igno Notermans
Marie-Cécile Schouwenaar

Leeswijzer

Dit essay maakt onderdeel uit van een serie publicaties die DRIFT in opdracht van het ministerie van I&W in 2020 heeft gemaakt, en die het ministerie moeten helpen een beter begrip te krijgen van, en grip te krijgen op, een aantal urgente transitievraagstukken op het gebied van mobiliteit, klimaatadaptatie en circulaire economie. Onderdeel van deze opdracht is aandacht voor de sociale dimensies van transitie. Want nu een aantal deeltransities zichtbaar en tastbaar worden, begint het debat over de sociale aspecten van transities meer naar de voorgrond te treden. Ook voor het ministerie en haar beleid geldt dat verschillende sociale aspecten een centrale plek in het beleid moeten krijgen, om al te grote chaos te voorkomen, én om te waarborgen dat we niet *'just a transition'* krijgen, maar een *'just transition'* – niet zomaar een transitie, maar een transitie die zoveel mogelijk publieke waarden helpt te realiseren.

DRIFT heeft door de jaren heen veel kennis en inzichten opgedaan omtrent diverse sociale thema's in transities, en heeft gevraagd een aantal inhoudelijke experts te reflecteren op deze thema's. In vier essays geven we een breder perspectief op transities, die niet technologische ontwikkeling of overheidssturing centraal zet, maar een aantal fundamentele sociale dimensies: draagvlak, in- en uitsluiting, sociale innovatie, en gedrag.

In dit essay reflecteren Marie-Cécile Schouwenaar en Igno Notermans op gedrag in transities. Met een aantal concrete voorbeelden is de koppeling gelegd van theorie naar de praktijk van de voor het ministerie van I&W relevante transitiedomeinen.

Waarom nadenken over gedrag in transities?

Menselijk gedrag vormt een essentieel onderdeel van duurzaamheidstransities. De mens heeft immers met haar doen en laten de paden van onduurzaamheid vormgegeven, maar geeft ook die van de duurzaamheid vorm. We zien dan ook dat er binnen overheden groeiende aandacht voor beleid is dat, in het kader van grote maatschappelijke opgaven, wordt gemaakt op basis van inzichten uit gedrag (Wereldbank, 2015), onder andere door de oprichting van verschillende 'Behavioural Insight Teams'.

Dit is een uitdagende opgave, omdat de werking van gedrag in deze maatschappelijke opgaven complex is en ons begrip van menselijk gedrag en gedragsverandering gefragmenteerd: binnen de wetenschap is gedragskennis wijdverspreid over een veelvoud van disciplines, waaronder sociologie, psychologie, antropologie en economie, met binnen iedere discipline een keur aan verschillende modellen en uitgangspunten die vaak niet of onduidelijk op elkaar aansluiten (Schlüter et al., 2017).

Daarnaast is tot voor kort voornamelijk geleund op te relatief eenvoudige en mathematische modellen, die de indruk wekken dat gedrag voornamelijk een individuele aangelegenheid is. Het economisch gekleurde mens- en wereldbeeld lijkt daarin dominant, waarin gedrag voornamelijk het resultaat is van eigenbelang, competitie, berekeningen en onverzadigbaarheid (homo economicus) (Raworth, 2017). Recent zijn op waarden in plaats van op kosten inspelende 'nudges' of 'duwtjes' richting positief gedrag een populair beleidsinstrument geworden. Kritiek op deze duwtjes is dat veel ervan zich focussen op het automatische denksysteem en daarmee de autonomie van de mens aantasten (Bovens, 2009), en dat nudges op de lange termijn of in andere domeinen geen duurzaam effect realiseren.

Deze visies op menselijk gedrag geven te weinig voeding aan de vraagstukken die vanuit het transitiedenken over gedragsverandering ontstaan en doen tevens geen recht aan de rijkheid van wetenschappelijke inzichten over gedrag. Een nieuw integraal perspectief op gedrag, en daarmee op wie we als mens zijn, begint zich langzaam te vormen in de wetenschap en daarbuiten (Raworth, 2017; Schill et al., 2019). Dit essay schetst de contouren van dit integrale perspectief, en de implicaties hiervan voor transitiebeleid.

Hoe na te denken over gedrag in transities?

Door de bank genomen onderzoekt de transitiekunde hoe maatschappelijke systemen te bewegen zijn richting een nieuwe, duurzame situatie in respons op een aantal persistente problemen. In de analyse van deze maatschappelijke systemen wordt er vaak onderscheid gemaakt tussen structuur, cultuur en werkwijzen (van Raak, 2016; Loorbach, Frantzeskaki & Avelino, 2017). Ofwel, dat wat de actoren denken, hoe ze georganiseerd en ingericht zijn, en hoe ze handelen. Voornamelijk die laatste node, de werkwijzen of 'practices' binnen transities, is een directe verwijzing naar gedrag als de acties en manieren van mensen in samenhang met hun sociale en fysieke omgeving.

Binnen dit transitiekader maken we onderscheid tussen gedrag op twee niveaus: particulier gedrag en geïnstitutionaliseerd gedrag. Particulier gedrag gaat over individuele acties, gedragingen en besluiten die effect kunnen hebben in het versnellen, vertragen of richting geven van transities. Hierbij valt te denken aan een wethouder die budget beschikbaar stelt

voor bepaalde initiatieven of een ondernemer die tegen de stroom in bepaalde duurzame opties beschikbaar maakt.

Voorbeeld: Amsterdam Rainproof

Het beschermen van Nederland tegen water is van oudsher een collectieve opgave. Vaak gaat dit gepaard met een traditionele opvatting van het 'collectief', in de zin dat zowel het onderwerp als de verantwoordelijkheid hiervoor vrijwel automatisch bij de (rijks)overheid terechtkomt als beschermer van dit collectieve belang. Zo zijn (en blijven) kust- en rivierbescherming bijvoorbeeld de resultaten van traditionele overheidssturing. Voor het klimaatadaptief inrichten van de gebouwde omgeving is dat anders. Het Amsterdamse Rainproof programma is een voorbeeld van een mix aan interventies die de collectieve opgave aanvielt door verbinding te zoeken met partners uit verschillende maatschappelijke hoeken met de expliciete boodschap: "de overheid kan het niet langer alleen en heeft jouw hulp nodig!".

Gedragsverandering is dus een belangrijk onderdeel van deze strategie. Om bewoners richting dat gedrag te helpen, hebben medewerkers van Rainproof connectie gezocht met hoveniers. Samen hebben ze flyers ontwikkeld gericht aan bewoners, waarin praktische aanpassingen in de tuin worden voorgesteld. Deze maatregelen – van simpele regenton tot regenwatergebruiksinstallatie – worden daarnaast extra gepromoot in samenwerking met tuincentra.

Hiernaast richt het programma zich voornamelijk op de directe verbinding met bewoners door ze aan te moedigen kleine stappen te nemen die samen Amsterdam waterbestendig kunnen maken. Zo worden er voor mensen persoonlijk drempels weggenomen waarbij de gemeente bijvoorbeeld een tegel-ophaal-service aanbiedt voor tegels die uit de tuin worden weggehaald in een buurt. Deze service werd in Amsterdam-Noord eerst gecommuniceerd bij een andere buurtactie: in samenwerking met woningcorporaties en tuinders werden plantjes – die 'over' waren door de covid-19 crisis – aan buurtbewoners uitgedeeld. Ten slotte richt een online platform zich op het creëren van een gemeenschap vanuit een positief toekomstperspectief dat mensen en organisaties zelf een substantiële bijdrage kunnen leveren aan oplossingen door middel van kleine acties (geïnspireerd door anderen). Amsterdam Rainproof laat hiermee zien gedragsverandering een belangrijke rol kan spelen in het oplossen van collectieve problemen, en hier passend beleid op kan worden gemaakt.

Geïnstitutioniseerd gedrag beschouwen we juist als de dominante werkwijzen die voortkomen uit, en terugleiden naar, de dominante formele (structuur) en informele (cultuur) eigenschappen van een maatschappelijk systeem. Daarbij gaat het om actie en interactie van actoren in een systeem, waarbij het analyiseniveau niet de individu maar een sociale groep is. Willekeurige voorbeelden zijn het autogebruik in de spits of het online bestellen van nieuwe kleding of andere producten. Belangrijk in deze tweedeling is dat er uiteraard sprake is van een continuüm, maar dat er geen lineaire lijn is tussen particulier en institutioneel gedrag: het laatste is geen optelsom van het eerste.

Beide typen gedrag zijn belangrijk voor transitie. Ze maken beiden deel uit van een nieuw integraal perspectief op gedrag, en daarmee op wie we als mens zijn, dat zich langzaam begint te vormen in de wetenschap en daarbuiten (Raworth, 2017; Schill et al., 2019). De basis hiervan is om gedrag te beschouwen in het kader van een complex adaptief systeem met eigenschappen als non-lineariteit, co-evolutie, emergentie en zelforganisatie (Rotmans & Loorbach, 2009). Gedrag wordt hierbij gekoppeld aan de context waarbinnen het gedrag plaatsvindt, waarbij gedrag en de context elkaar continu beïnvloeden over verschillende ruimte- en tijdschalen heen (Schill et al., 2019).

Neem als voorbeeld ons voedingspatroon, dat wordt bepaald door wat we dagelijks bereiden met behulp van onder andere recepten en technieken. Deze worden doorgegeven tussen generaties, en worden mede bepaald door lokale, biologische, sociale en culturele omstandigheden: welke planten en dieren zijn beschikbaar en geaccepteerd om te eten). Dit, alsmede veranderingen over tijd zoals specialisatie en wereldhandel, hebben bepaald dat we wereldwijd een dominant dieet hebben dat rijk in suiker en dierlijke eiwitten is (Schill et al., 2019). Wie wil afwijken van dit dominante systeem loopt tegen verschillende uitdagingen aan – men moest lang specialistische winkels opzoeken voor vegetarische producten. Aanpassingen in dit systeem ontwikkelen zich zowel door middel van actief, bewust en kennisgestuurd gedrag -de intrinsieke keuze geen vlees te willen eten- als door minder bewuste of onbewuste en context gestuurde veranderingen, zoals een groeiend aanbod van vleesvervangers in grote supermarktketens. Het zijn de bewegingen in dit web van interacties die het systeem in beweging brengen.

Een dergelijke kijk op gedrag sluit beter aan bij het transitiedenken, waarbij een van de belangrijkste doelen is om nieuw geïnstitutionaliseerd gedrag te stimuleren. We benadrukken graag het belang van het durven twijfelen aan de voorspelbaarheid, beïnvloedbaarheid en causaliteit van (de verandering van) geïnstitutionaliseerd gedrag. Nieuw, al dan niet gewenst, gedrag, wordt in de transitieliteratuur vaak als emergent gezien (Rotmans & Loorbach, 2009). Hiermee wordt bedoeld dat (veranderend) gedrag in complexe systemen in veel gevallen niet te herleiden is tot specifieke interventies.

Anders gezegd: een beleidsmaatregel met als doel het gedrag van een groep burgers een bepaalde richting op te sturen moet rekening houden met zoveel verschillende soorten elementen die het proces, de context, de individuen en de groepsdynamiek kunnen beïnvloeden, dat het eventuele beoogde effect ervan eerder op toeval dan op strategische wijsheid zal berusten.

Voorbeeld: 'plastic hero' of 'zero plastics'

Plastics vormen een groot probleem in onze samenleving: ze worden (voornamelijk) geproduceerd met fossiele brandstoffen, zijn lastig te recyclen tot een hoogwaardig product en zijn een grote bron van vervuiling wanneer ze in het milieu terecht komen. De eindgebruiker is een belangrijke schakel in het systeem, en daarom is er de laatste jaren vanuit beleid veel energie gestoken in gedragsverandering van de consument.

Twee in het oog springende maatregelen waren de 'plastic hero' campagne en de belasting op plastic tasjes. Ten eerste verschillen de twee maatregelen in aanpak: de 'plastic hero' campagne was gericht op particulier gedrag, door het individu bewust aan te spreken en aan te sporen tot goed gedrag, namelijk het plastic afval scheiden van het overige restafval. De belasting op plastic tasjes was gericht op institutioneel gedrag. Door de context te veranderen gingen mensen hun gedrag veranderen wat leidde tot een sterke daling van het gebruik van plastic tasjes. De maatregelen geven zo een mooi beeld van de diversiteit aan denkbare beleidsinterventies.

Een ander onderscheid, vaak onderbelicht maar vanuit transitieperspectief zeer relevant, is dat de 'plastic hero' campagne vooral is gericht op beter recyclen, en dus vooral is gericht op optimalisatie van het huidige systeem. In het geval van de belasting op plastic tasjes, is de gedragsverandering veel meer vormgegeven vanuit een positief, wenkend toekomstbeeld en het wenselijke gedrag op de lange termijn: een plasticvrije wereld, waarin we afscheid nemen van veel overbodige verpakkingen.

Beide maatregelen zijn belangrijk – want ook in de toekomst willen we hoogwaardige plastics blijven recyclen. Maar bij gedragsverandering is de verleiding groot om ons te richten op kleine veranderingen gericht optimalisatie van het systeem – bepaalde zaken net wat efficiënter doen. Het voorbeeld van de plastic tasjes laat zien dat gedragsveranderingen, ook al zijn ze klein, vanuit een radicaler toekomstperspectief kunnen worden vormgegeven - en ook effectief kunnen zijn.

Ter illustratie van emergent gedrag in de continue interactie tussen gedrag en de context: tot zover we nu kunnen overzien lijken er ten tijde van de Covid-19 crisis allerlei positieve maatschappelijke initiatieven in onze netwerksamenleving te ontstaan (emergent gedrag) om het leven leefbaar te houden, vaak als antwoord op eenzaamheid en sociale afstand. Voor verschillende subgroepen zullen deze initiatieven zich ook anders aanpassen op de veranderende maatschappelijke behoeften. Het beleidsdoel was niet deze initiatieven te stimuleren, maar om 1,5 meter afstand van elkaar te houden.

Zo biedt deze kijk de mogelijkheid om verschillende wetenschappelijke inzichten en schaalniveaus van gedrag te integreren. Het biedt ruimte om het menselijk gedrag te zien op verschillende schalen, van individueel tot in (georganiseerde) groepen, en in verschillende contexten met verschillende rollen en mate van macht: de mens is hierbij niet slechts een consument die de wereld zou moeten veranderen met aankopen, maar ook een burger die stemt, die een ondernemende ZZP'er is, familielid is, of vrijwilliger die kinderen voorleest (Avelino & Wittmayer, 2016).

Hoe te sturen op gedrag in transities

Gedrag beschouwen in het kader van transities, oftewel binnen het kader van complexe, adaptieve systemen, biedt een uitdaging voor beleid: het vraagt om een slimme mix van interventies, zowel gericht op particulier gedrag als ook op het systeem en context waarin dat gedrag wordt gevormd en geconserveerd (Denktas *et al.*, 2020). Het gaat dan bijvoorbeeld om beleid dat de context schept om diverse vormen van particulier gedrag te ontwikkelen, die juist het geïnstitutionaliseerd gedrag uitdagen.

Wat opvalt is dat bij veel gedragsinterventies en beleid mensen het lijdend voorwerp zijn, en als zodanig worden ingezet om de beleidsdoelen te behalen. De focus ligt dan op het aanpassen van met name de context, waarin mensen als minder machtig of zelfs machteloos worden gezien: “hoe kunnen we mensen iets anders laten doen?”. Hoewel dergelijke interventies zeker kunnen bijdragen aan transities, zijn ze veelal tijdelijk, context specifiek, hebben ze niet als doel om de systemen en geïnstitutionaliseerd gedrag te veranderen óf vereisen ze een grote mate van controle en (juridische) dwang.

Meer nadruk mag komen te liggen op de mens als actief sturende en denkende actor, bewust van de continue interactie tussen gedrag en de context ervan: “Hoe kunnen we mensen meer macht geven om welbewust andere gedragsbeslissingen te kunnen maken?”. Dit bouwt voort op het concept van (dis)empowerment in transities: het proces waarbij actoren het vermogen verwerven (of verliezen) om middelen te mobiliseren om een doel te bereiken (Avelino *et al.*, 2019). (Dis)Empowerment beschrijft daarbij of actoren kunnen handelen door wel (geen) toegang tot middelen te hebben, en of actoren willen handelen door het vermogen en de bereidheid (niet) te hebben om deze middelen in te zetten.

Transitiemanagement is in deze context ontwikkeld als een nieuwe sturingsmethodiek die gericht is op het faciliteren van radicale lange-termijnverandering juist door het empoweren (letterlijk: in macht zetten) van transformatieve actoren. Door een groep van actoren op verschillende manieren te faciliteren, wordt er gewerkt het creëren van een empowerende context die deze individuen helpen om gezamenlijk de bestaande (gedrags)structuren aan te vechten en er alternatieven voor te ontwikkelen (Loorbach, 2010). Hierbij wordt er uitgegaan van de wisselwerking tussen particulier en institutioneel gedrag én de wisselwerking tussen actor en systeemcontext.

Vanuit dit perspectief zijn er verschillende uitgangspunten om met gedrag en gedragsverandering in transities aan de slag te gaan, de drie belangrijkste:

- Neem niet het huidige geïnstitutionaliseerde gedrag als uitgangspunt, maar geef gedragsverandering vorm vanuit een positief toekomstbeeld en het wenselijke gedrag op de lange termijn. Dus niet: “hoe krijgen we mensen van vlees af”, maar: “hoe creëren we een dominant plantaardig dieet in 2050”. Zorg daarbij voor voorbeeldgedrag en beleid dat in lijn is met dit toekomstbeeld, zodat gedrag en context zo veel mogelijk congruent worden. Denk hierbij ook aan het ontmoedigen van ongewenst gedrag of het afschaffen van maatregelen die het oude systeem in stand houden. Besef dat gedragsverandering binnen transities ook emergent (onbedoeld en onvoorspelbaar) is. Houd hier rekening mee: trial and error!

- Werk hierbij aan het vermogen van mensen om weloverwogen andere gedragsbeslissingen te kunnen maken. Vermogen of bekwaamheid heeft in deze context verschillende vormen: autonomie (we bepaal zelf wat we doen), competentie (we zijn goed in wat we doen), betekenis (dit doen is zinvol voor ons), impact (we maken het verschil), verwantschap (we zijn met elkaar verbonden) en veerkracht (we kunnen ons aanpassen en herstellen) (Avelino *et al*, 2019). Houd hierbij oog voor de context in termen van in welke rol iemand wordt benaderd (ouder, consument, vrijwilliger, professional), en voor paradoxale effecten die dit vermogen juist verminderen (disempowering).
- Zie gedragsverandering als een collectieve opgave, waarbij collectief niet betekent dat het enkel een zaak van de overheid is (Denktas *et al*, 2020). Zoek daarom coalitiepartners uit verschillende maatschappelijke hoeken om een gezamenlijk wenkend perspectief mee te schetsen op wenselijk gedrag, om vervolgens samen concrete stappen in richting ervan te kunnen zetten. Een startpunt hierbij zijn reeds bestaande radicale initiatieven die vormen van geïnstitutionaliseerd gedrag ter discussie stellen, zoals in het domein van mobiliteit coöperatieve autodeelconcepten of initiatieven als leefstraten.

Voorbeeld: Fietsen op Zuid

Het mobiliteitssysteem is een complex web aan interacties, waarbij ons gedrag continu wordt gevormd door de institutionele context: een infrastructuur van wegen en een web aan subsidies, belastingen, bijtellingen en accijnzen. Gedragsverandering verwordt bij mobiliteit dan al snel tot een discussie over aanpassing van de institutionele context. Niet voor niets is 'build it and they will come' een bekend mantra bij verkeerskundigen: bouw een weg (of fietspad), en de automobilist (of fietser) zal volgen.

Hierbij vergeten we wel eens dat ook het mobiliteitssysteem vol individuen zit die weloverwogen andere en actief sturende gedragsbeslissingen kunnen maken. Denk aan de koplopers die als eerste een elektrische auto kochten. Ze deden dit niet vanuit gemak, gefaciliteerd door de overheid of gestuurd door de institutionele context, maar als bewuste individuen die vanuit verschillende drivers handelden, zoals betekenis (dit doen is zinvol voor ons), impact (we maken het verschil), en zeker in het begin ook verwantschap (we zijn met elkaar verbonden) van een kleine groep pioniers. Zij deden dit vanuit hun verschillende rollen als ouder voor de toekomst, consument met een gave auto, of professional die er als bedrijf goede sier mee wil maken.

Ook op dit gedrag kan de overheid sturen. Een mooi voorbeeld is het Rotterdamse project Fietsen op Zuid, dat zich naast de nodige aanpassingen in de fysieke infrastructuur ook richt op het actieve vermogen, wil en ambitie van mensen om zelf te gaan fietsen.

Fietsambassadeurs met vertrouwensposities in de wijk doorbreken het taboe van niet willen, kunnen of durven fietsen, en werken zo aan competentie via verwantschap. Een BMX-

Uitsmijter: Consumentenactivisme

In gesprekken met het ministerie rees de vraag: wat kunnen we zeggen over de rol van consumentenactivisme in duurzaamheidstransities? De kern van de boodschap rondom consumentenactivisme is dat de consument met de inhoud van zijn of haar portemonnee, de toekomst van de planeet in handen heeft. Elke aanschaf wordt daarmee een morele dan wel immorele keuze (van Iperen, 2019). Vanuit het transitieperspectief op gedragsverandering en de mogelijke rol van beleidsinterventies daartoe, kunnen we daar een aantal opmerkingen en kanttekeningen bij plaatsen.

Consumentenactivisme wordt door het bedrijfsleven en de overheid gebruikt om de verantwoordelijkheid voor verandering bij de consument te leggen. Met andere woorden: als de markt het wil leveren wij, pompen wat je pompen kan, u vraagt & wij draaien. Het concept *empowerment* biedt inzicht in waarom we graag naar de ander (de consument) wijzen of achter de ander verschuilen als het op verantwoordelijkheid aankomt. Empowerment beschrijft het vermogen dat mensen verwerven of verliezen om weloverwogen andere gedragsbeslissingen te kunnen maken. Dit manifesteert zich in verschillende dimensies, zoals: ervaren mensen dat ze het verschil kunnen maken met hun keuzes (*impact*)? Hebben ze het idee geen eigen keuzes te kunnen maken door vast te zitten in een systeem (*autonomie*)? Of zorgt een alternatieve keuze er bijvoorbeeld voor dat je buiten de boot valt (*verwantschap*)? Als er naar een ander wordt verwezen is dat vaak een teken dat iemand niet het vermogen ervaart om haar/zijn gedrag te veranderen.

Hoewel het wijzen naar de consument dus uit te leggen valt vanuit empowerment, is deze houding om een aantal redenen desalniettemin problematisch. Ten eerste wordt het gedrag van de consument daarbij primair beschouwd vanuit het oude 'homo economicus' paradigma als perfecte weergave van wat deze belangrijk vindt en negeert hiermee belangrijke wetenschappelijke inzichten die een grotere complexiteit laten zien (Schill et al., 2019).

Ten tweede kopieert de dominante focus op de rol van de consument de ongewenste dominantie van de marktlogica in de samenleving en negeert het daarmee ons denken en handelen vanuit publiek-politieke instellingen, de gemeenschap of het maatschappelijk middenveld (Avelino & Wittmayer, 2016). Het negeert hiermee de verschillende rollen die eenieder van ons heeft buiten die rol als consument, namelijk die al familielid, buur, burger die mag stemmen, vrijwilliger, producent (van mijn eigen energie of moestuin), werknemer (of werkgever), etc.

Hiernaast zorgt het consumentenactivistische mantra 'we creëren een betere wereld als iedereen haar/zijn steentje bijdraagt' ervoor dat de verantwoordelijkheid in de schoenen wordt geschoven van de rol als consument of zelfs burger, in plaats van bij de rol als producent of politicus. Dit doet geen recht aan dominante economische en politieke machtsverhoudingen waarin de macht en verantwoordelijkheid evenredig over ons allen verdeeld is. Het doet ook geen recht aan de fundamentele veranderingen in onze maatschappelijke systemen die noodzakelijk zijn om de uitdagingen van deze eeuw het hoofd te bieden.

Ten vierde brengt consumentenactivisme een veelgebruikte drogreden met zich mee: die van hypocrisie. Eerst moet het eigen gedrag volledig in lijn zijn met de normen en waarden voordat iemand het recht heeft vragen te stellen over het gedrag van anderen, laat staan iemand erop aanspreken. Het transitieperspectief laat juist zien dat verandering niet over een nacht ijs gaat. Het analyseren van maatschappelijke systemen laat zien dat gedrag in samenhang met de context moet worden gezien, oftewel de werkwijzen hangen sterk samen met de structuur en cultuur van een systeem. Wat heeft het op reis gaan met de trein voor zin als de vliegtuigen blijven vliegen, of mijn licht uitzetten als grootbedrijven veel minder betalen voor hun energie? De huidige dominante manieren van denken, organiseren en handelen liggen nog ver weg van de wenselijke manieren (en waarden, waarover we kunnen discussiëren). Ons wenselijke (consumenten) gedrag wordt dus belemmerd door de huidige dominante structuur, cultuur en werkwijzen.

Ook in reflectie op de rol van de overheid is het neerleggen van een grote verantwoordelijkheid voor het veranderen van de context (of het lange termijnperspectief) bij de consument twijfelachtig. Het stimuleren van duurzaam consumentengedrag lijkt een voor de hand liggende opgave: we kennen immers allemaal ons eigen koopgedrag en zien het koopgedrag van buur en vreemde dagelijks om ons heen. Maar als duurzaamheidsbeleid met name gericht wordt op het verleiden of aanzetten van consumenten om tot duurzame keuzes over te gaan, is dat ons inziens een te beperkte keuze. De overheid heeft juist de mogelijkheid, macht en de rol om meer te doen om de institutionele context te beïnvloeden richting het gewenste eindbeeld van de transitie. De oproep is daarom juist: zoek bij voorkeur naar de meest complexe knooppunten -of lock-ins- van onduurzaamheid op binnen het systeem, waarmee de grootste directe en indirecte impact behaald kan worden.

Moeten we dan enkel kijken naar institutionele machtsblokken, zonder dat we naar individueel gedrag kijken? Neen. Als we kijken naar de drie uitgangspunten die we in ons essay bespreken om met gedrag(sverandering) binnen transitie om te gaan, zien we dat consumentenactivisme niet volledig afgeschreven hoeft te worden. Het derde uitgangspunt beschrijft namelijk gedragsverandering als een collectieve opgave, waarbij het aanknopingspunt de reeds bestaande initiatieven zijn die vormen van geïnstitutionaliseerd gedrag uitdagen. Consumentenactivisme kan hier een voorbeeld van zijn. Deze positieve voorbeelden verbinden en hierbij aansluiten zorgt voor een handelingsperspectief naar de gewenste toekomst toe.

Toch stellen we dat vanuit het transitieperspectief op gedragsverandering een eenzijdige focus op consumenten-activisme ongewenst is, en het geen kwaad kan enigszins afstand te nemen hiervan in de strijd naar een duurzame toekomst. De overheid heeft een grotere verantwoordelijkheid dan deze. Waar moet deze aandacht dan op gericht worden? Analyseer, adresseer en betrek de mens in al haar verschillende rollen bij het vormgeven van een duurzame toekomst: als burger, producent, werknemer, werkgever, én die van consument. Samen tellen deze op, en ontstaan er emergente veranderingen die de transitie vormgeven.

Bronnen:

- Avelino, F., & Wittmayer, J. M. (2016). Shifting power relations in sustainability transitions: a multi-actor perspective. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 18(5), 628-649.
- Avelino, F., Dumitru, A., Cipolla, C., Kunze, I., & Wittmayer, J. (2019). Translocal empowerment in transformative social innovation networks. *European Planning Studies*, 1-23.
- Bovens, L. (2009). The ethics of nudge. In *Preference change* (pp. 207-219). Springer, Dordrecht.
- Denktas, van Buren, Edelenbos, Loorbach (2020); Essay "De ongezonde Samenleving", *Sociologie Magazine* Maart 2020
- van Iperen, R. (2019, 18 november). Nee, een duurzame wereld begint niet bij jezelf. Een pleidooi tegen consumentenactivisme. *Vrij Nederland*. Geraadpleegd van <https://www.vn.nl/pleidooi-tegen-consumentenactivisme/>
- Loorbach, D., Frantzeskaki, N., & Avelino, F. (2017). Sustainability transitions research: transforming science and practice for societal change. *Annual Review of Environment and Resources*, 42, 599-626.
- van Raak, R. (2016). *Transition Policies; connecting system dynamics, governance and instruments in an application to Dutch Healthcare*.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut economics: seven ways to think like a 21st-century economist*. Chelsea Green Publishing.
- Rotmans, J., & Loorbach, D. (2009). Complexity and transition management. *Journal of industrial ecology*, 13(2), 184-196.
- Schill, C., Anderies, J. M., Lindahl, T., Folke, C., Polasky, S., Cárdenas, J. C., ... & Schlüter, M. (2019). A more dynamic understanding of human behaviour for the Anthropocene. *Nature Sustainability*, 1-8.
- Schlüter, M., Baeza, A., Dressler, G., Frank, K., Groeneveld, J., Jager, W., ... & Schwarz, N. (2017). A framework for mapping and comparing behavioural theories in models of social-ecological systems. *Ecological Economics*, 131, 21-35.
- Tielbeke, J. (2020). *Een beter milieu begint niet bij jezelf*. Amsterdam, Nederland: Das Mag Uitgevers.
- Wereldbank. (2015). *Mind, society, and behavior*. World Development Report, The World Bank, Washington, DC, 20433.